

УДК 94:323(437)

І. В. Філіпчук

## ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ НАСТРОІВ У ЧЕХОСЛОВАЦЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ В КІНЦІ 50-х – ПОЧАТКУ 60-х років ХХ ст.: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ЧИННИК

*У статті розглядається вплив інтелектуального чинника на процес еволюції демократичних настроїв у чехословацькому суспільстві в кінці 50-х – початку 60-х років ХХ ст. Аналізуються умови, що уможливили виникнення демократичних настроїв, а саме вплив ідей ХХ з'їзду КПРС та сприйняття його рішень в Чехословаччині, етапи їхнього розвитку, внесок в цей процес чехословацької соціології. А також роль у процесі поширення демократичних поглядів ідейного протистояння чехословацьких письменників та влади, еволюція цього протистояння на II та III з'їздах Спілки письменників Чехословаччини.*

**Ключові слова:** демократизація суспільства, ХХ з'їзд КПРС, Спілка письменників Чехословаччини, науково технічна революція.

Починаючи з другої половини 50-х років ХХ ст., розвиток Чехословаччини проходив, як і решти членів соціалістичного табору, за безпосереднім впливом рішень ХХ з'їзду КПРС, головний підсумок якого був у тому, що він дав офіційний старт процесу, суть якого дуже добре інтерпретує термін І. Еренбурга – «відлига».

Проте процес демократизації чехословацького суспільства після ХХ з'їзду КПРС мав свої особливості. Найвиразнішою з яких стала еволюція ідейної основи даного процесу.

До спроб комплексного аналізу даної проблеми відносяться праці ізраїльської дослідниці Г.Голан [1; 2] та англійського дослідника В.В.Кусіна [3]. Окремі її аспекти розглядалися в чеській, та російській історіографії. Так роль чеських письменників в процесі демократизації розглядається в колективній праці «Історія чеської літератури» [4; 5], а також у праці К.Благова [6], розвиток чехословацької політології розглядається у збірнику «Чеська наука і Празька весна» [7]. Взаємовплив політичних та інтелектуальних чинників у процесі демократизації чехословацького суспільства в зазначений період розглядає у своїй праці В.В.Мар'їна [8].

У процесі лібералізації чехословацького суспільства кінця 1950-х початку 1960-х років за рівнем впливу інтелектуалів на суспільну свідомість можна виділити два етапи: перший – охоплює період з 1956 р. по 1962 р., і другий – з 1962 р. по 1966 р.

Перший етап у цілому можна охарактеризувати висловом професора політології Інституту політичних досліджень у Парижі Ж.Рупніка: «Характерною рисою чехословацької ситуації у 1956 р. була пасивність і навіть байдужість населення щодо демократичних вимог інтелектуалів» [9, с.536].

Таке ставлення більшості населення Чехословаччини до демократичних вимог інтелектуалів пояснюється впливом низки факторів, а саме: приходом до влади представників партійного апарату типу А.Новотни, що виникли у період масових чисток 1949-1954 рр. Вони керували старими методами. Відносна економічна стабільність Чехословаччини теж не сприяла розвитку ліберальному руху таких масштабів як в Угорщині та Польщі [1, с.1-2].

Не зважаючи на сильні позиції в країні, керівництво КПЧ було змушене реагувати на імпульси, що йшли з Москви і вже 29-30 березня 1956 р. пройшов пленум ЦК КПЧ, на якому було розглянуто питання про підсумки ХХ з'їзду КПРС. У дискусії з цього приводу взяло участь 17 чоловік, що перевищувало кількість виступаючих зазвичай на пленумах ЦК. Результатом дискусії стала розлога резолюція, в якій відображені нові підходи до зовнішньої і внутрішньої політики Чехословаччини. Важливі завдання ставились перед марксистко-ленінською філософією і історичною наукою. Особливо наголошувалося на необхідності розвивати роботу в галузі вивчення історії КПЧ на основі широкого залучення архівних матеріалів, а з наукової і популярної літератури з історії партії вилучити всі прояви культу особи і невмотивованого прикрашення складного і переможного шляху партії. Для цього передбачалося створити при ЦК КПЧ інститут підготовки теоретиків партії [8, с.190, 192]. На місцях, у партійних організаціях, розгорнулася широка дискусія щодо рішень ХХ з'їзду КПРС. А в травні 1956 р. проаналізовані її підсумки.

Особливо виразно вимога демократизації суспільного життя прозвучала на II з'їзді Спілки письменників Чехословаччини (СПЧ), що проходив 22-29 квітня 1956 р.

Із самого початку стало зрозуміло, що на з'їзді значно переважають критичні настрої. Це впливало також із підготовчої кампанії в пресі, під час якої більш-менш відкрито почали говорити про складну ситуацію в літературі та суспільстві [4, с.55]. У редакційній статті «Літерарних новин», уміщеній у шістнадцятому номері за 1956 р., не лише характеризувався сучасний період як час «похованих ілюзій», але й була спроба звернутись до причин такої дійсності, до добірнішої конференції молодих письменників, що відбулася в березні 1948 р. і яка, на думку редакції, виявила справжню ідейну ситуацію в чеській літературі, проігноровану всіма представниками нової СПЧ. Також було констатовано, що соціалістичні принципи запроваджені в літературі «лише формально» [10, с.1].

Керівництво СПЧ під час з'їзду намагалося приховати наявні протиріччя. Так голова СПЧ Я.Дрда у своїй доповіді «Про стан і завдання чехословацької літератури» зазначив, що відмінності творчих характерів і

жанрів не руйнують спільної мети, а є різновидом «партійного, комуністичного погляду на дійсність» [11, с.3]. Такий підхід підтримали й інші члени керівництва спілки.

Але така тактика керівництва спілки потерпіла фіаско, після того як атмосферу з'їзду корінним чином змінили два виступи – Ф.Грубіна та Я.Сейфєрта. Останній у своєму виступі порушив питання про роль письменника як совісті народу і наголосив на необхідності повернення заборонених і замовчуваних діячів до літератури [12, с.9-10]. Ф.Грубін, порівнявши чеську поезію з Маллярмеовим лебедем, крило якого замерзло в кризі, емоційно пригадав загнаного К.Бієбла, замовчуваного І.Коларжа, несправедливі нападки І.Скали на Я.Сейфєрта [13, с.10]. Виступи Я.Сейфєрта і Ф.Грубіна були виявом безкомпромісної критики методів директивного управління літературою і виступом проти творців комуністичної культурної політики.

З програмною промовою на з'їзді виступили представники молодого покоління, які об'єднувалися навколо створеного Спілкою письменників у 1955 р. журналу «Кветєн»: І.Шотола, К.Шіктанц, М.Флоріан, М.Червенка. Ці та деякі інші «кветєнці» згодом увійшли до ядра реформаторського руху «Празької весни», а тоді вони рішуче відмовились від лозунгів та декларацій минулих літ у поезії. Від імені молоді І.Шотола закликав менше героїзувати, прославляти і влаштовувати маніфестації, а відкривати справжнє повсякденне життя з його правдою [14, с.239]. Письменникам-лібералам навіть вдалося вибрати більш ліберальний ЦК СПЧ [4, с.56-57].

Дух вільнодумства, що виник у результаті рішень ХХ з'їзду КПРС і який значно вплинув на внутріпартійну дискусію, безумовно налякав керівництво КПЧ, яке, звичайно, хвилювала надмірна активність «низів». Через це загальнодержавну дискусію по питанню другого п'ятирічного плану було вирішено організувати і провести з допомогою партійного апарата. У затверджених партійною конференцією директивах планувалося завершити побудову матеріально-технічної бази соціалізму. Першочерговими визначалися завдання підвищення життєвого рівня населення, боротьба з бюрократизмом і послаблення централізації влади, останнє, зокрема, стосувалося Словаччини. Рішення конференції, принаймні зовні, були підтримані більшістю суспільства. Але були й заперечення, наприклад, партійна група Спілки словацьких письменників вимагала дозволу відкрито писати про полеміку з питань культури і політики, що розгорнулася у Польщі, Угорщині, Китаї, Франції. І.Купец, зокрема, виявив сумнів щодо марксистського характеру КПЧ, заявивши про перебільшення ролі держави в будівництві соціалізму, що вважав відходом від ленінської теорії. О.Павлік застерігав від настроїв проти інтелігенції і спроб влади «після короткого періоду вільного обміну думками...повернути все на початкові рейки» [8, с.198, 199].

Аналізуючи події 1956 р. посол Великобританії у Чехословаччині сер Георг Клінтон Пелгам зазначає, що головною їх причиною став ХХ з'їзд КПРС, викриття якого стали для комуністів шоком. Він відзначив, що адепти режиму були повністю спантеличені та з усіх сил намагались приховати інформацію про ці викриття. Тоді як інтелектуали реагували швидко і вхопилися за неочікувану можливість реалізувати шойно здобуту можливість критики. Однак на вимогу послабити комуністичну систему, керівництво відповіло орієнтацією на глибше і уважніше знайомство з вченням К.Маркса та В.Леніна [15, с.568, 570].

Безсумнівно, 1956 р. дав поштовх розвитку і поглибленню процесів, що спричинили «Празьку весну» 1968 р., що розпочали саме інтелектуали, яким вдалося привернути увагу до своїх ідей значної частини суспільства.

Але вже в 1957 р. партійне керівництво розпочало боротьбу з ідеологічним ревізіонізмом: студентам заборонено проводити щорічний травневий фестиваль, різкій критиці піддано найбільш ліберальних письменників, що свідчило про закінчення короткого періоду відлиги в Чехословаччині [2, с.4].

Так, на пленарному засіданні СПЧ в червні 1957 р. Ф.Грубіна і Я.Сейфєрт жорстко розкритикували свої виступи на II з'їзді [16, с.223]. На конференції СПЧ в березні 1959 р. наголошувалося на тому, що атмосфера на II з'їзді СПЧ стала причиною серйозного відхилення від комуністичної лінії, а також було прийнято рішення про повернення до керівництва СПЧ таких консерваторів і захисників соціалістичного реалізму як Л.Штолл, І.Тауфер, В.Достал [6, с.498; 16, с.223]. З посади голови СПЧ був звільнений Я.Нога якого замінив І.Скала. Також відбулися зміни і в керівництві часопису спілки «Літерарні новіни»: замість Я.Піларжа головним редактором призначений «старий» комуніст Й.Рібак, а Я.Путік, який, хоч і залишився в редакції, звинувачений у проведенні неконтрольованої філософської дискусії на сторінках часопису. В другій половині 1959 р. були закриті часописи «Кветєнь» і «Нови жівот» [6, с.499].

Про перемогу консервативних тенденцій у розвитку Чехословаччини в цей період свідчить і конституція 1960 р., за якою Чехословаччина проголошувалася першою з країн народної демократії в якій завершено будівництво соціалізму [2, с.5]. Також було змінено назву країни з Чехословацької республіки на Чехословацьку соціалістичну республіку.

Але в кінці 1962 р. ситуація починає змінюватись на користь процесу лібералізації. Цьому сприяли наступні фактори: по-перше, економіка країни була в критичному стані. По-друге, значного послаблення зазнав існуючий режим у результаті енергійної внутрішньопартійної боротьби між А.Новотни і Р.Бараком і, по-третє, ХХІІ з'їзд КПРС 1961 р. розпочав нову хвилю десталінізації [1, с.3].

ХІІ з'їзд КПЧ, що відбувся 4-8 грудня 1962 р., сформулював програму подальшого послаблення контролю в суспільному житті. Переломним у цьому стало визнання помилок, допущених партійним керівництвом у період сталінізму, а також реабілітація комуністів, засуджених у політичних процесах. Зміни, що проходили в керівництві партії, стали очевидними для всіх уже в 1963 р. та стали поштовхом до змін у суспільстві, що характеризувались послабленням інформаційного вакууму та зростаючою дискусією з актуальних проблем [6, с.502-503].

Помітним виявом процесу лібералізації став ІІІ з'їзд СПЧ, що відбувся 22-24 травня 1963 р. На передодні з'їзду в лавах Спілки і КПЧ був відновлений Л.Новомеский, який у квітні 1954 р. був однією з

жертв репресій та звинувачений у словацькому буржуазному націоналізмі. Також членами СПЧ стали І.Кліма, К.Косік, Я.Прохазка, Я.Путік, Я.Трефулка і Ї.Сухий, що відзначалися ліберальними поглядами [16, с.223].

Відповідаючи на запитання «Літерарних новін» про головні завдання III з'їзду СПЧ, перший секретар ЦК СПЧ І.Скала сказав: «Необхідно поступово викоринити всі догматичні уявлення про літературу та виправити помилки, допущені останніми роками, і що стали виявом у літературі шкідливого впливу культу особи. Другим завданням з'їзду є затвердити в основних рисах процес розвитку, що відбувався в нашій літературі останні шість років» [17, с.3]. Також І.Скала зазначив, що необхідно ширше ставитись до тих цінностей західної культури, що своїми демократичними, гуманістичними рисами сприяє розвитку чехословацькому суспільству [17, с.3]. Такі заяви від ідеологічно зашкарублого представника партійної номенклатури свідчили про можливість зміни культурно-політичного курсу в країні.

Дискусію на III з'їзді СПЧ розпочав В.Мінач, який у своєму виступі, вказуючи на постійну нестачу мистецької свободи, зазначив: «Має бути постійне розширення простору для свободи соціалістичного письменника» [18, с.4]. Завершуючи виступ В. Мінач сказав, що необґрунтоване затягування кінця сталінської епохи в Чехословаччині завдало значної шкоди не лише економіці, але більше в духовній сфері, що виявляється розчаруванням у соціалізмі [18, с.4]. Проти авторитарного виступу Л.Штолля виступили Л.Новомеский, Л.Мнечка та інші. У наслідку цього стався розкол між учасниками з'їзду: з одного боку були ті, хто замовчував власну участь у процесі деформації культурного життя в період після лютого 1948 р., а з другого – ті, чия позиція формувалась на основі внутрішньої самокритики та усвідомлення відповідальності [6, с.505].

Дискусія на з'їзді спричинила необхідність створення в рамках СПЧ об'єднання письменників не лише за віковим принципом, але й на основі спільних поглядів. Виявом цього процесу стало звернення Ї.Брабеца, М.Кундери, І.Кліми, К.Косіка до керівництва Спілки про видання часопису, присвяченого філософським, літературним, історичним та естетичним проблемам. Таким виданням мав стати часопис «Червен», але ця ідея так і залишилась на стадії проекту і лише в 1966 р. вона була зреалізована у часописі «Оріентаце» [6, с.506].

Керівництво КПЧ, відповідно, не могло залишити без уваги спроби демократизації суспільства і відкидало будь-які тенденції щодо спрощення політичної та ідеологічної ролі літератури. У 1963 р. ЦК КПЧ відновив діяльність ідеологічної комісії. Також було обговорено ситуацію в культурній сфері. У результаті цих дебатів навесні 1964 р. з'явилась резолюція «Про роль і положення часописів про культуру», в якій детально аналізувалась спроба порушити в літературі питання про суспільну функцію мистецтва і критикувалось поширення немарксистського погляду в літературних часописах [5, с.27-28].

Значним фактором посилення демократичних тенденцій у розвитку чехословацького суспільства стала компанія з реабілітації Ф.Кафки, що розпочав германіст Е.Голдстюкер у статті «Як щодо Франца Кафки?», вміщеній у «Літерарних новинах». Е.Голдстюкер назвав Ф.Кафку жертвою культу особи у власній країні, що стало наслідком спрощеного погляду на речі, що притримувались у КПЧ і де трактували Ф. Кафку як буржуазного декадента. Також Е.Голдстюкер наголосив на двох речах: по-перше, що обмеження наукової роботи непотрібними рамками є об'єктивно шкідливими для суспільства, бо результат може бути протилежним, а по-друге, треба унеможливити використання Кафкових думок для бюрократичного знущання і жорстокості щодо нашої суспільної справи [19, с.4-5].

Також було піднято питання і про роль документального кіно в розвитку суспільства. Так у «Культурні творба» вийшла стаття А.Навротіла «Перехрестя документального кіно», в якій автор, критикуючи стан справ у цій сфері, зазначає, що роки підконтрольного мистецтва виховали в документалістиці сильне почуття внутрішньої цензури, а ми сьогодні потребуємо документального кіно, що б спиралося на філософську думку митця, документального кіно, що переосмислює дійсність і примушує про неї думати [20, с.7].

Початок 1960-х років також характеризується значним поживленням розвитку чехословацької політології.

Так у 1964 р. була створена дослідницька група на базі Чехословацької академії наук і дослідницької групи З.Млинаржа, яку очолив Р.Ріхта. Метою роботи групи було наукове обґрунтування терміну «науково-технічної революції», враховуючи складне становище чехословацької економіки. Результатом роботи колективу, що нараховував двадцять п'ять науковців (філософів, соціологів, істориків та ін.), стала праця, що отримала назву «Цивілізація на перехресті» (1966 р.). Робота в основному була спрямована на обґрунтування керівної ролі партії в розвитку науково-технічної революції (НТР) [7, с.191-192; 3, с.92]. Про слабкість Ріхтової концепції ще в 60-х роках заявили соціологи, а найбільш рішуче проти неї виступили філософи. Зокрема К.Косік у статті «Наша нинішня криза» використання терміну НТР трактує як засіб приховування важливих проблем сучасної науки і сучасної соціалістичної революції і що є підставою для ідеологічного маскуванню соціальних конфліктів [21, с.3].

Цінність цієї праці полягає в чіткому формулюванні тези про те, що агітація і пропаганда не є всемогутніми, а тому наука має отримати відповідний рівень матеріального забезпечення і духовної свободи. Наука також не має змінюватись за бажанням однієї чи кількох осіб, навіть якщо в політичному сенсі їх бажання є дуже важливим. Ця теза в дещо прихованому вигляді була прийнята на XIII з'їзді КПЧ, це дало можливість реформаторам, які виступали за те, що проблеми кібернетики та електроніки не мають підкорюватись класовій боротьбі, відчувати свою силу. Саме в цьому полягає головне значення «Цивілізації на перехресті» [3, с.92].

У другій половині 60-х років процес збільшення політичної свободи, що виражався у демократизації суспільного життя, набув більшої динамічності. Це стало наслідком певної відкритості комуністичної партії,

ознакою якої стало просування політиків молодшої генерації, таких як Ч.Цісарж, З.Млинарж, О.Шик та інших, яким випало вирішувати важливі соціальні проблеми. З.Млинарж, наприклад, у своїй статті «Віч-на-віч з політикою партії» в часописі «Культурні творба» зазначив: ««Модель соціалізму» як найвільнішого суспільства разом з тим вимагає, аби вся сфера стосунків у демократичній політиці будувалась так, щоб повністю підтримувала, а не забороняла або формалізувала ініціативу і творчу діяльність соціалістичної людини» [22, с.4].

Таким чином, зерна лібералізму у вигляді критики культу особи вкинуті в суспільну свідомість партійним керівництвом командно-адміністративними методами, знайшли поживний ґрунт у середовищі чехословацьких інтелектуалів.

Найбільш активною групою інтелектуалів стали чехословацькі письменники, які почали відмовлятися зображувати уявну ідеалістичну реальність, сила їхніх ідей виявилась у зростанні протестних настроїв серед студентів.

#### Джерела та література

1. Golan G. Reform rule in Czechoslovakia. The Dubček era 1968–1969 / G.Golan. – Cambridge: At the University press, 1973. – 327 p.
2. Golan G. The Czechoslovak reform movement / G. Golan – Cambridge: At the University press, 1971. – 349 p.
3. Kusin V.V. The intellectual origins of the Prague spring / V.V. Kusin. – Cambridge: At the University press, 1971. – 153 p.
4. Dějiny české literatury 1945–1989 II., 1948 – 1958 / [zpracoval kolektiv autorů pod vedením P. Janouška]. – Praha: Academia, 2007. – 552 s.: il. + 1 CD.
5. Dějiny české literatury 1945–1989 III., 1958 – 1969 / [zpracoval kolektiv autorů pod vedením P. Janouška]. – Praha: Academia, 2008. – 691 s. + 1 CD.
6. Bláhová K. Mezi literaturou a politikou. Souvislosti českéholiterárního života 1958-1969 / K.Bláhová // Soudobé dějiny. – 2002. – №3-4. – S.495-521.
7. Česká věda a Pražské jaro (1963–1970) sborník z konference (Praha 22–23 listopadu 2000) / Editoři svazku PhDr. B.Zilyská, PhDr. P. Svobodný. – Praha: Nakladatelství Karalínium, 2001. – 426 s.
8. Марьина В.В. XX съезд КПСС и Коммунистическая партия Чехословакии / В.В. Марьина // 1956 год: Российско-болгарские научные дискуссии: сб.ст. / пол ред. Г.Г.Литаврина, Т.В. Волокитина, Р.П. Гришиной. – М.: Институт славяноведения РАН, 2008. – 182-219 с.
9. Rupnik J. Promeškané setkání. Roc 1965 v pohledu z Prahy / J.Rupnik // Soudobé dějiny. – 1997. – №4. – S. 535-540
10. Co chceme // Literární noviny. – 1956. – № 16. – S.1
11. Drda J. O stavu a úkolech československé literatury / J.Derda // Literární noviny. – 1956. – № 17. – S.3.
12. Z diskuse. Jaroslav Seifert // Literární noviny. – 1956. – № 19. – S.9-10.
13. Z dalších diskusních příspěvků. František Hrubín // Literární noviny. – 1956. – № 18. – S. 10.
14. 1956 год: Российско-болгарские научные дискуссии: сб.ст. / под ред. Г.Г.Литаврина, Т.В.Волокитина, Р.П.Гришиной. – М.: Институт славяноведения РАН, 2008. – 496 с.
15. Prečan V. Britské velvyslanectví v Praze o Československu 1956 / V.Prečan // Soudobé dějiny. – 1996. – №4. – S.564-583.
16. Šmigel M. Radikální socializmus a komunizmus na Slovensku (1918-1989). Spoločnosť medzi demokraciou a totalitou / M.Šmigel'a kol. – Banská Bystrica: Katedra historie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela, 2007. – 250s.
17. Pravdivost náročnost: program naší literatury// Literární noviny. – 1963. – № 18-19. – S. 3
18. Současný člověk a literatura// Literární noviny. – 1963. – № 21. – S. 4
19. Goldstucker E. Jak je to s Francem Kafkou? / E.Goldstucker // Literární noviny. – 1963. – №7. – S.4-5
20. Navrátil A. Křížovatka dokumentárního filmu / A.Navrátil // Kulturní tvorba. – 1963. – №11. – S.7
21. Kosik K. Naše nynější krize / K.Kosik // Literární listy. – 1968. – № 12. – S. 3.
22. Mlynář Z. Tvář v tvař politice strany / Z. Mlynář // Kulturní tvorba. – 1965. – № 45. – S.1, 4-5.

#### **Филипчук И. В. Формирование демократических настроений в чехословацком обществе в конце 50-х начала 60-х годов XX в.: интеллектуальный фактор**

*В статье рассматривается влияние интеллектуального фактора на процесс эволюции демократических настроений в чехословацком обществе в конце 50-х – начале 60-х годов XX в. Анализируются условия, в которых возникали демократические настроения, а именно влияние идей XX съезда КПСС и восприятие его решений в Чехословакии, этапы развития этих идей, вклад в этот процесс чехословацкой социологии, а также их роль в процессе распространения демократических взглядов идейного противостояния чехословацких писателей и власти, эволюция этого противостояния на II и III съездах Союза писателей Чехословакии.*

**Ключевые слова:** демократизация общества, XX съезд КПСС, Союз писателей Чехословакии, научно-техническая революция.

#### **Filipchuk I. V. Formation of democratic dispositions in Czechoslovak society in the late 50's early 60's of XX century: intellectual factor**

*The article deals with the impact of intellectual factors on the evolution of democratic dispositions in Czechoslovak society in the late 50's and early 60's of XX century. The conditions that make the emergence of democratic dispositions contribution of Czechoslovak sociology to this process and ideological confrontation of Czechoslovak writers and authorities are analyzed. As well as their role in the spread of democratic views ideological confrontation Czechoslovak writers and authorities. The evolution of this confrontation on the II and III Congress of the Writers' Union of Czechoslovakia.*

**Keywords:** democratization of society, the 20<sup>th</sup> Congress of the Soviet Communist Party, the Writers' Union of Czechoslovakia, scientific technical revolution.